

TASVIRIY SAN'AT VA VAQT: STATIK TASVIRNING DINAMIK RIVOJLANISHI

Isirgapov Uktam

*Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
rangtasvir kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasviriy san'atda vaqtning ifodalanishi masalasi ko'rib chiqiladi. Statik tasvir — rasm yoki miniatyura — qanday qilib butun bir voqealar zanjirini yetkazib bera olishi, rassomning 'vaqtni kondensatsiya qilish' mahorati tahlil etiladi. Sharq miniatyurasi, xususan Kamoliddin Behzod ijodi va Hirot maktabi an'analari asosida to'rt asosiy usul — hal qiluvchi lahza, sinxron rivoyat, vizual izlar va psixologik kutish — bayon etiladi.

Kalit so'zlar: statik tasvir, vaqt, miniatyura, Kamoliddin Behzod, Hirot maktabi, hal qiluvchi lahza, sinxron rivoyat, vizual narrativ.

Annotation: This article examines how visual art represents the concept of time. It analyses how a static image — a painting or miniature — can convey an entire chain of events, and the artist's mastery of 'condensing time'. Drawing on Eastern miniature painting, particularly the work of Kamoliddin Behzad and the Herat School tradition, four key techniques are discussed: the decisive moment, synchronous narrative, visual traces, and psychological anticipation.

Keywords: static image, time, miniature, Kamoliddin Behzad, Herat School, decisive moment, synchronous narrative, visual narrative.

1. KIRISH

Tasviriy san'atning eng buyuk paradoksi shundaki: rassom o'z asarida vaqtni to'xtatadi, ammo ayni paytda tomoshabin ko'z oldida butun bir voqealar tizmasini jonlantiradi. Bir qaraganda, bu imkonsiz ko'rinadigan holat — statik, harakatsiz sathda dinamik hayotni ifodalash — barcha davrlar va madaniyatlarning rassomlarini qiziqtirib kelgan.

Sharq miniatyura san'ati bu muammoga o'ziga xos yechimlar topdi. Xususan, XV–XVI asrlarda Hirot va Tabriz shaharlarida faoliyat ko'rsatgan Kamoliddin Behzod (taxm. 1455–1536) va uning maktabi — bir manzarada butun bir eposni, dramatik ziddiyatni va ruhiy holatni mujassamlashtirish san'atini yuksak darajaga ko'tardi.

Mazkur maqolada tasviriy san'atda vaqtning ifodalanishining to'rt asosiy usuli tahlil etiladi: hal qiluvchi lahza tanlash, sinxron rivoyat, vizual izlar va psixologik kutish. Bu usullar Sharq miniatyurasi va jahon rangtasvirining namunaviy asarlari misolida ko'rib chiqiladi.

Kamoliddin Behzod — Sharq miniatyura san'atining eng buyuk namoyondalaridan biri. U taxminan 1455 yilda Hirotida tug'ilgan va bolaligidanoq mashhur naqqosh Mirak Naqqosh Xurosoniy qo'lida tarbiya topib, san'at sirlarini o'rgangan. 1480 - yillarda Sulton Husayn Boyqaro saroyi qoshidagi kutubxonada faoliyat ko'rsatgan va Alisher Navoiyning bevosita ko'magi, e'tibori bilan o'z qobiliyatini namoyon etgan yillar hisoblanadi.

Behzodning asosiy xizmati shundaki, u miniatyurani shunchaki bezakli tasvirdan asl ma'nodagi rivoyat san'atiga aylantirdi. Uning 'Zafarnoma', 'Bo'ston' va 'Guliston' asarlariga ishlagan miniatyuralari, shuningdek 'Xavarnak qal'asining qurilishi' kompozitsiyasi — bularning barchasida bir muqovalik tasvir ichida qatlamli zamon va makon tuyg'usi mavjud.

Behzod kompozitsiyalarida binolar, bog'lar, odamlar va hayvonlar bir-biridan alohida, ammo bir-biriga bog'liq plan-qatlamlarda joylashtiriladi. Bu usul tomoshabinga rasmni o'qishga — xuddi kitob sahifasini o'qigandek, ketma-ket voqealarni idrok etishga — imkon beradi. Uning 'Sulton Husayn safarda' miniatyurasida qahramonning harakati, qorasuvchi, karvon va manzara shu tariqa uyg'unlashtirilganki, bir tasvir ko'plab vaqt oralig'ini qamrab oladi.

Britannica ensiklopediyasi ta'rificha, Behzod tarixiy va kundalik hayot sahnalarini lirik ifoda bilan birlashtirgan, insoniy his-tuyg'ularni, me'moriy tafsilotlarni va tabiiy manzaralarni mujassamlashtirgan. Hirot maktabi esa bu tajriba asosida Hindiston va butun Sharq san'atiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Birinchi va eng kuchli usul — rassomning 'hal qiluvchi lahza'ni tanlashi. Bu tushuncha XX asr fotografi Anri Kartye-Bresson tomonidan shakllantrilgan bo'lsa-da, uning mohiyati miniatyura va rangtasvir tarixida ancha qadimiydir.

Hal qiluvchi lahza — voqealar zanjirining eng keskin, eng yuqori nuqtasidir. Rassom shunday bir soniyani tanlaydi-ki, undan oldingi barcha voqealar o'sha nuqtaga yetaklab keladi, undan keyingilari esa tomoshabin xayolida o'z-o'zidan davom etadi. Jang sahnasida qilich urilayotgan payt emas, balki ikkala kurashchi to'qnashishiga bir soniya qolgan holat tanlanganda, tomoshabin miyasida zo'r kuchlanish (suspense) uyg'onadi.

Behzodning miniatyuralarida bu usul yaqqol ko'rinadi. Masalan, 'Xavarnak qal'asining qurilishi' asarida ishchilar, me'morlar va boshqaruvchilar shu tariqa bir kadrda joylashtirilganki, har biri o'z harakatining kulminatsion nuqtasida turibdi. Birinchi ish bajarildi, ikkinchisi bajarilmoqda, uchinchisi bajarilajak — va bularning barchasi bir vaqtda, bir manzarada ko'rinadi.

Ikkinchi usul — o'rta asr miniatyuralariga xos sinxron rivoyat . Bunda bir kompozitsiyaning o'zida qahramonning turli vaqt oralig'idagi harakatlari aks etadi.

Sharq miniatyurasida — ayniqsa Hirot va Sherozda — bu usul keng qo'llangan. Bir sahifali tasvirda Rustam yoki Iskandarga oid turli epizodlar — yo'lga chiqish, jang,

g'alaba — bir manzara ichida ketma-ket joylashtirilishi mumkin. Tomoshabin rasmni chapdan o'ngga yoki markazdan chetga qarab kuzatib, qahramonning yo'lini ko'z bilan bosib o'tadi.

Bu usul g'arb san'atida ham mavjud bo'lgan. Qadimgi Misr freskalarida fir'avn hayotining turli bosqichlari bir devorda tasvirlanadi. O'rta asr xristian ikonalarida avliyoning hayot yo'li — tug'ilishi, ishlari, shahidligi — bitta kompozitsiyada mujassamlashtirilardi. Ammo Sharq miniatyurasida bu usul ayniqsa nozik va mukammal shaklda qo'llangan.

Uchinchi usul — rassomning vizual izlardan foydalanishi. Bu usulda bevosita harakat emas, uning natijalari yoki belgilari tasvirlanadi, va shu orqali tomoshabin vaqtning o'tganini his qiladi.

Harakatdagi noaniqlik — kiyim etaklarining hilpirashi, soch tolalarining tarqalishi, havoga ko'tarilgan chang — hozirgina harakat yuz berdi degan ishoradir. Bu orqali rassom vaqtni to'xtatmasdan, uni harakatda ushlab turadi.

Ob'ektlarning holati ham vaqtni belgilaydi: yerga to'kilgan sharob idishi, sinib yotgan vaza, o'chib borayotgan shamning yonib turgan qoldig'i — bular voqea sodir bo'lib o'tganligidan dalolat beruvchi 'vaqt izlari'. Tomoshabin bu izlarni ko'rib, voqeani o'z miyasida tiklab oladi.

Behzod asarlarida tabiat elementlari — bulutlar, daraxt shoxlari, suv to'lqinlari — ham vaqt belgisi sifatida qo'llangan. Qor yog'ayotgan osmon, bahorgi gullagan bog' yoki kuz barglari — bular nafaqat bezak, balki vaqt va holat ko'rsatkichlari.

To'rtinchi usul — psixologik kutish yoki ko'rinmas harakat. Agar rasmda o'q uzilayotgan palla yoki yiqilayotgan odam tasvirlansa, tomoshabinning miyasi tabiiy ravishda o'sha harakatning yakunini — o'qning tegishi, odamning yerga tushushini — kutadi va o'z-o'zidan hayolida ko'radi. Bu usul zamonaviy psixologiyada ham tasdiqlangan. Inson miyasi tugallanmagan harakatni ko'rganda uni avtomatik ravishda yakunlashga intiladi — psixologiyada bu 'Zeygarnik effekti' deb ataladi. Rassomlar esa bu xususiyatdan instinktiv ravishda foydalanganlar.

Sharq miniatyurasidagi jang sahnalari, ov tasvirlari va drama lahzalarida ot oyog'ining havoda turishi, qiliching yuqorida ko'tarilganligi, kamondan uzilgan o'q — bularning barchasi bu psixologik usulning ko'rinishlaridir. Tomoshabin ko'radi va davomini kutadi.

Yuqoridagi to'rt usulni umumlashtirsak, bitta asosiy tamoyilga kelamiz: rassom vaqtni to'xtatmaydi, balki uni kondensatsiya qiladi — siqib, zichlashtiradi.

Kutubxona sharoitida ishlaydigan miniatyurachi rassom har bir elementni, ongli ravishda tanlaydi. Bu tanlash jarayonida u aslida muayyan vaqt oralig'ini, muayyan his-tuyg'uni va muayyan ma'noni bitta tasvir sathiga joylashtirishga harakat qiladi.

Ayniqsa Behzod ijodida bu kondensatsiya juda mukammal. Uning asarlaridagi har bir figura nafaqat hozirgi holatda, balki o'z tarixiy va ruhiy kontekstida

gavdalanadi. Misol uchun Sulton Husaynning portreti shunchaki bir kishi tasviri emas — bu insonning hukmdorlik yuki, ko'rgan-kechirganlari va taqdiri bilan birga berilgan to'liq obrazdir.

Zamonaviy fan nuqtai nazaridan, bu hodisani 'temporal compression' — vaqtning siqilishi — deb atash mumkin. Rasm ko'ruvchi tomoshabin asar oldida turgan bir necha daqiqa ichida aslida rassom aks ettirgan yillar, kunlar va lahzalarni idrok etadi.

O'zbekiston tasviriy san'atida ham miniatyura an'anasining bu tamoyillari saqlanib, rivojlanib kelmoqda. Yurtimiz ilm o'choqlarida ya'ni institutlar, turli xil xususiy ta'lim markazlarimiz va qolaversa viloyatlarda joylashgan maktablarimizda ham ustoz - shogird an'ansini saqlab qolgan holda miniatyura san'ati sirlari yosh avlodlarga o'rgatilmoqda. Bugungi o'zbek miniatyurachilarining asarlarida ham sinxron rivoyat, vizual izlar va hal qiluvchi lahza usullari yangicha talqinda qo'llanilmoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy rangtasvir, animatsiya va raqamli san'atda ham bu usullar muhim o'rin tutadi. Animatsiya san'atida — xususan kadrlar ketma-ketligida — hal qiluvchi lahzani tanlash va psixologik kutish texnikasi asosiy vositalarga aylangan. Bu esa miniatyurada shakllangan tamoyillarning zamonaviy vizual san'atga uzluksiz davom etayotganligini ko'rsatadi.

XULOSA

Tasviriy san'at vaqtini to'xtatmaydi — uni siqadi, zichlaydi va tomoshabin xayolida yana jonlantiradi. Bu jarayon to'rt asosiy usul orqali amalga oshadi: hal qiluvchi lahzani tanlash, sinxron rivoyat, vizual izlar va psixologik kutish.

Kamoliddin Behzod va Hirot maktabi bu usullarni miniatyura san'atining yuqori nuqtasiga ko'tardi. Shu sababdan hamki oradan qancha vaqt o'tmasin ularning asarlari hamisha tomoshablar qiziqishiga sabab bo'lib kelmoqda.

Ushbu tamoyillar zamonaviy vizual san'at — rangtasvir, animatsiya, kino va raqamli san'at — uchun ham dolzarb ahamiyatini saqlab kelmoqda. Miniatyura maktabida tasviriy vaqtini ifodalash mahorati insoniyat san'atining umumiy merosiga aylanib, avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Behzad. (1998). Encyclopaedia Britannica.
<https://www.britannica.com/biography/Behzad>.
2. Grokipedia. (2026). Kamal ud-Din Behzad.
https://grokipedia.com/page/Kamal_ud-Din_Behzad.
3. EBSCO Research Starters. (2024). Herat School of Painting.
<https://www.ebsco.com/research-starters/visual-arts/herat-school-painting>.

4. Minzifatravel. (2025). Best known representatives of Uzbek art. <https://minzifatravel.com/en/adventures/uzbekistan-blog/best-known-representatives-of-uzbek-art>.
5. Researchgate. (2023). About Behzad and The Great Painter Kamoliddin Behzad. <https://www.researchgate.net/publication/376347789>.
6. Wikipedia. (2026). Persian miniature. https://en.wikipedia.org/wiki/Persian_miniature.
7. Lessing, G. E. (1766). Laokoon: oder uber die Grenzen der Mahlerey und Poesie. Berlin.
8. Grabar, O. (1973). The Formation of Islamic Art. New Haven: Yale University Press.
9. Hillenbrand, R. (1977). Imperial Images in Persian Painting. Edinburgh: Scottish Arts Council.
10. Welch, S. C. (1972). A King's Book of Kings: The Shah-nameh of Shah Tahmasp. New York: Metropolitan Museum of Art.
11. Soucek, P. P. (1987). Behzad: A New Assessment. Muqarnas, IV, 110–129.
12. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2002). Kamoliddin Behzod. 2-jild. Toshkent: O'zME nashriyoti. 289–291-betlar.
13. Pugachenkova, G. A., Rempel, L. I. (1965). Istoriya iskusstv Uzbekistana. Moskva: Iskusstvo. [Pugachenkova G.A., Rempel L.I. O'zbekiston san'ati tarixi. M.: Iskusstvo, 1965.]
14. Stchoukine, I. (1954). Les Peintures des Manuscrits Timurides. Paris: Paul Geuthner.